

મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં આંતરએકોકિતનો (Interior Monologues) પ્રયોગ

ડૉ. નિલમબેન એસ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી સ્વામિનારાયણ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, વિજાપુર

માનવમનનું 'સુરેખ' નહિ પણ 'સંકુલ' નિરૂપણ કરતી નવલકથાને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કહે છે. એમાં માનવમનનું એવી રીતે નિરૂપણ થાય છે કે એમાંથી મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યો સ્કૂટ થાય છે. એવી નવલકથા મુખ્યત્વે મનોવિશ્લેષણ પર આધારિત હોય છે. અગાઉની નવલકથાઓ કેવળ ચેતન મન-જાગૃત મનના સ્તરનું નિરૂપણ કરવામાં પોતાના કાર્યની પરિ સમાપ્તિ ગણતી હતી, જ્યારે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા માણસના જાગૃત મન કરતા વિશેષતઃ એના અર્ધ જાગૃત કે અજાગૃત મનનાં ઉંડાણનો તાગ લેવા મથે છે.

નવલકથામાં નિરૂપાતી કથા, તેનાં પાત્રો, તેની ભાષા, તેનું કથનકેન્દ્ર, તેમાં નિરૂપાયેલ સ્થળ – કાળનું વર્ણન આ બધા અંગો સાથે અનિવાર્ય પણે સંયોજાયેલું મહત્વનું ઘટક તે તેની રચનાપ્રયુક્તિ. આધુનિક યુગીન નવલકથાઓમાં જે સર્જનાત્મકતા જાણાય છે તેમાં આ રચનાપ્રયુક્તિઓ પર મનોવિજ્ઞાનનો શું પ્રભાવ પડ્યો છે અથવા આ રચનાપ્રયુક્તિ પાછળ કઈ મનોવૈજ્ઞાનિક પીઠિકા પડેલી છે તે તપાસવાનો આશય રહેલો છે. નવલકથામાં પ્રયોજાતી વિવિધ રચનાપ્રયુક્તિઓમાં ચેતનાપ્રવાહ, મુક્ત સાહચર્ય, સ્વગતોક્તિ, આંતરએકોકિત, મિરર ઈમેજરી, સ્વપ્ન, પત્ર અને ડાયરી, પુરાકલ્પન, પીઠઝબકાર, ફ્લેશ ફોર્વર્ડ, સચિત્રણા, સહોપસ્થિતિ, પ્રતીક, કલ્પન, કપોલકપલના, વક્તાનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ બધી રચના પ્રયુક્તિઓમાંથી નવલકથામાં આંતરએકોકિતનો પ્રયોગ વિશે જોઈએ.

મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રના વિકાસ પછી જે રચનાપ્રયુક્તિઓનો કથાસાહિત્યમાં વિશેષ વિનિયોગ થવા લાગ્યો એમાંની એક રચનાપ્રયુક્તિ તે 'આંતરએકોકિત'. 'આંતરએકોકિત' માટે 'મનોગત એકોકિત' કે 'આત્મસંભાષણ' એવાં શબ્દ પ્રયોગ પણ થાય છે. આંતર એકોકિત એ સ્વગતોક્તિની ખૂબ નજીકની પ્રયુક્તિ છે. એ બંને વચ્ચે ખૂબ પાતળી ભેદરેખા છે. સ્વગતોક્તિની અભિવ્યક્તિમાં કોઈ કલ્પિત પાત્ર ત્યાં ઉપસ્થિત છે એ રીતે પાત્ર માનસના વિચારો રજૂ થાય છે. જ્યારે આંતરિક એકોકિતમાં પાત્ર પોતાની જાત સાથે જ મંથન કરતું હોય એવી રજૂઆત હોય છે. એટલે જ તેને આત્મવિશ્લેષણાત્મક રચના પ્રયુક્તિ પણ કહે છે. સ્વગતોક્તિમાં વિચારોનું જે સ્તર છે તે ચેતનાનું હોય છે. એટલે કે એમાં મહદંશે માણસના ચેતનસ્તરના વિચારો નિરૂપાય છે. એટલે તેમાં તેમને વિચારોની એકસૂત્રતા, વિચારોની વ્યવસ્થિત અને તર્કબદ્ધ ગોઠવાણી વગેરેનો અનુભવ થશે. પરંતુ આંતરએકોકિતના વિચારો અચેતન કે અર્ધચેતન સ્તરેથી ઉઠતા હોય છે. આથી આ પ્રયુક્તિ જ્યાં વિનિયોગ પામી હશે ત્યાં વિશુંખલ અને અતર્કબદ્ધ વિચારોની ઉક્તિઓ જોવા મળશે. 'આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ' માં પ્રસ્તુત રચના પ્રયુક્તિની વિભાવના કંઈક આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

"પાત્રના ચિતમાં સતત ચાલતું સંભાષણ કથાનિરૂપણની આ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે, જે અનુસાર પાત્રના ચિતમાં પસાર થતાં વિચારો, તેની લાગણીઓ વગેરેનાં ચિત્રણ દ્વારા કથા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે."^૧

આ વ્યાખ્યા અનુસાર આંતરએકોકિત એ પાત્રચિતમાં ચાલતું સંભાષણ છે. પાત્ર મનોમન વિચારો કર્યા કરે છે. મનોવિશ્લેષણાત્મક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આંતરિક એકોકિત એ મુક્ત સાહચર્ય પછી સૌથી મહત્વની રચનાપ્રયુક્તિ છે કે જેના દ્વારા પાત્ર માનસના અચેતનસ્તરે રહેલા વિચારોને વ્યક્ત કરી શકાય. પરંતુ એક બાજુ સાહિત્ય સ્વયં એક એવી સંરચના છે જે ગૂંચવી ગૂંચવીને આનંદ આપે છે. જેટલી સરળતાથી બાહ્ય જગતની ઘટનાઓ આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે. એટલી સરળતાથી સાહિત્ય કૃતિ આનંદાનુભૂતિ નથી કરાવતી. તે તેના ભાવક પોતામય કરે છે, તેને હંકાવે છે. કોઈ એક અર્થને પામ્યા પછી બીજા અર્થ ભણી સંકેત કરે છે. આમ સંકેતોની એક અનોખી સંરચના સિદ્ધ થાય છે. આ સંરચના ઉકેલાતી જાય તેમ આનંદાનુભૂતિ થાય. તો બીજી બાજુ મનોવિજ્ઞાનનો સ્વયં કહે છે કે અચેતનમાં બધું ગુપ્ત રાખવા જેવું જ ભર્યું છે, અચેતનની જે સામગ્રી પ્રગટસ્વરૂપ બહાર આવે છે તે પણ યથાતથ રૂપે નહિ પણ પ્રતીકાત્મક કે રૂપકાત્મક સ્વરૂપે આવે છે. એટલે એકોકિત દ્વારા અચેતન માનસના વિચારો અને લાગણીઓ પ્રગટ થાય ત્યારે પણ તે પ્રગટ સ્વરૂપે ન જ હોય. એક તો સર્જકનું અચેતન મન તેના પર સંસ્કારો કરે છે, બીજી બાજુ સર્જક પોતે એક રચનાપ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કરી રહ્યો છે એવી સભાનતા સાથે તેમાં ચેતના સ્તરે પણ કેટલાંક પરિવર્તનો કરતો હોય છે.

ડૉ. અનિલા દલાલના જણાવ્યાં મુજબ રોબોર્ટ હમ્ફ્રી એદુઆર્દ દુજાર્દિનની આંતરએકોકિતની વિભાવનામાં કેટલાંક ફેરફારો કરી તેને સરળ રીતે રજૂ કરે છે. "આંતરએકોકિત ચરિત્રની ચૈતસિક વિચાર-વસ્તુ અને પ્રક્રિયાઓને રજૂ કરતી કલ્પનોત્થ સાહિત્યમાં પ્રયોજવામાં આવતી એક રચનારીતિ છે. ભાષાના નિશ્ચિત માળખામાં આકૃત થતાં પહેલાં આ પ્રક્રિયાઓ સભાન અંકુશ હેઠળ વિવિધ સ્તરોએ અદિત્વ ધરાવતી હોવાથી આ એકોકિત ક્યારેક અર્ધોક્ત અથવા ક્યારેક અનુક્ત હોય છે."^૨

ખરેખર, જોઈએતો Interior Monologue પરંપરિત એકોકિત કરતાં એ બાબતમાં જુદો પડે છે કે એ કોઈ પ્રેક્ષકો કે શ્રોતાઓ સમક્ષ બોલાતો નથી, એમાં ચરિત્રનું મનોગત લેખકના ક્ષા વિલેપ કે પિખ્યાણ વગર સહજ રીતે પ્રગટ કરે છે. એ ચરિત્રના અતિ ઉંડાણના વિચારોને પ્રગટ કરે છે. આવા વિચારો અચેતન મનની તદ્દન સમીપ હોય છે. ટૂંકમાં, તાર્કિક વ્યવસ્થામાં ગોઠવાઈને વ્યક્ત થતી વાણી પૂર્વેની એ મનોગત વૈચારિક અવસ્થા છે.

આમ આંતરએકોકિત એ પાત્ર માનસની ચેતન, અર્ધચેતન અને ખાસ કરીને અચેતનમય ઈચ્છાઓ અને વિચારોને અભિવ્યક્તિ આપવાની એક સુંદર અને કલાત્મક રચનાપ્રયુક્તિ છે. ગુજરાતી નવલકથાકારો આ કલાપ્રપંચ કેવી રીતે અજમાવે છે, તે કેટલીક નવલકથાઓ દ્વારા જોઈએ.

રાધેશ્યામ શર્મા કૃત 'ફિરો' માં ચેતનાપ્રવાહના અમુક અંશોરૂપે દિવાસ્વપ્નોનો પ્રયોગ થયો છે જેમાં નજર સામે કેટલાક અધ્યાયો તાર્દશ થતા દેખાય છે. ત્યાં નાયકની ભીતર ચાલતી એકોકિતનું આસ્વાર્ધ નિયોજન થયું છે : એ ભાગનું ગદ્ય વર્તમાનકાળનાં ક્રિયારૂપોને કારણે ચૈતસિક અવસ્થાનો સીધો પરિચય કરાવી રહે છે.

"ગામના બસ સ્ટેન્ડ ઉપર ધૂળના ગોટા ઉડાડતી એસ.ટી. આવીને ઉભી રહે છે. શહેરનું ધમાલિયું જીવન કાયમ માટે છોડીને હું નિવૃત્તિ ભોગવવા ભૈને તેડી એ બસમાંથી ઉતરું છું. જમણા હાથે લાયબ્રેરી, ડાબા હાથે ઊંચા આંટલાવાળું મંદિર મારી સામે- હું બીજી ચોપડી ભણતો એક પ્રાથમિક નિશાળ (આ નિશાળની બારી જ્યાં ઊભો રહી પરીક્ષાના દિવસે ઉલ્ટીઓ કરતો હું દૂરના વિશાળ વડ તરફ જોઈ રહેતો) અને ત્યાંથી દસ ડગલાંવા ચોરો. ચોરો પાસે એક ઢાળ,

ઢાળ નીચે પંચાયતના પડી ગયેલા જજરાનું જજર ખોખું. ઢાળ ભૈ સાથે, પત્નીને પાછળ મૂકી ઉત્સાહપૂર્વક ચઢું છું. (શહેરના ઘરની નિસરણી કદી આટલા ઉમંગથી ચડ્યો નથી...)" ^૩

આ એકોકીત આગળ ચાલે છે પણ ઉપરના પરિચ્છેદનું વિશ્લેષણ કરીએતો નિવૃત્તિ પછીના સમયનો 'હું' ગામ જાય છે, ત્યાં પ્રાથમિક શાળાનો નિર્દેશ અને તેમાં પસાર કરેલા પરીક્ષાના વિકટ દિવસો, જજર જજર ખોખું, અને પછી તરત જ પત્નીને પાછી મૂકી ભૈ સાથે નિસરણી ચઢવાનો આભાસ- બિહામણો બાવો એકાએક પ્રત્યક્ષ થવો - એ સર્વ અધ્યાયો આપણને મનની આબોહવામાં સંક્રાન્ત કરે છે. 'ફેરો' માં આ પ્રકારની એકોકીતઓ વધુ મળી આવે છે. આંતર મનોમંથન કરતાં એની પ્રકૃતિ જુદી તરી આવે છે.

મુક્ત પરીખ કૃત 'મહાભિનિષ્ક્રમણ'ના સંદર્ભમાં આંતર- એકોકીતનો પ્રશ્ન ચર્ચાએ ત્યારે પહેલાં તો એ પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથનકેન્દ્રથી લખાયેલી કૃતિ કોઈ કેન્દ્રવર્તી ચરિત્ર જ કથન છે એટલે એના સિવાય અન્ય કોઈ ચરિત્રના આંતરમનને રજુ થવાનો અવકાશ જ નથી. જ્યારે કથન અને ચરિત્રની અભિન્નતા ધરાવતા અમિત દલાલનું મનોગત સ્મૃતિ પુર્નઘટન રૂપે વ્યક્ત થયા કરે છે. ડૉ. મણીલાલ પટેલ એને - 'આખી કૃતિ અમિતના મુખમાં મુકાયેલી સ્વગતોકિત' કહે છે, પણ એ અમિતની કેફિયત છે, જેમાં એની સ્મૃતિ છાપો ક્યાંક કથન રૂપે તો કેટલીકવાર આલેખન રૂપે રજુ થાય છે. એમાં ચિત્તની અસલિયત દાખવતી આંતર-એકોકીત નથી. મહાભિનિષ્ક્રમણ નાયક અમિત દલાલના સ્ત્રી સંબંધોની ત્રિપરિમાણી કથા છે. ત્રણ સ્ત્રીઓ - ચંદન, રમા, સરોજ અનુક્રમે તેની માતા પત્ની અને પ્રિયસી છે. આ ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથેના તેના સંકુલ સંબંધો અને સંબંધોને પરિણામે તેને પ્રાપ્ત થતી અભિમૂખતા કૃતિનો આલેખ્ય વિષય છે. આમાં ચેતના પ્રવાહને અંકિત કરવા લેખકે 'આંતરએકોકિત' નો ઉપયોગ કર્યો છે. આંતરએકોકિત માંજ શક્ય હોય એવા ભીતરી ભાવપ્રવાહો આ લઘુનવલમાં સતત પ્રવાહમાન અનુભવાય છે. ચિનું મોદી કહે છે તેમ "સમય અને સમયસાપેક્ષ ગતિ અને ગતિસાપેક્ષ સકળ આ 'ઈન્ટરનલ મોનોલોગ' દરમિયાન સ્થિર અગતિશીલ - અક્રિયાત્મક બની સરોજની દાદર ઉતરવાની ક્ષણને લાંબી કરી મૂકે છે. આ દરમિયાન "આઉટર વર્લ્ડ" અને એની સમગ્ર ક્રિયાઓ અટકે છે. પણ માત્ર પ્રવાહમાન રહે છે પ્રબળ વેગમાં સમય - સ્થળ - તંદ્રા - નિદ્રા - જાગૃતિના કાંઠા તોડવા ભીતરી પ્રવાહો" ૪ (પૃ-૪) આ ભીતરી પ્રવાહોમાં જે કંઈ વહ્યું છે તે સંવેદનમાં રૂપાંતર થઈને વહ્યું છે. કૃતિમાં ભાષા પણ સંવેદનમાં રૂપાંતર પામીને આવી છે.

'છિન્નપત્ર' આપણે ત્યાં સુરેશ જોષીએ એમની કેવળ પ્રયોગાત્મક લઘુનવલ 'છિન્નપત્ર'ને નવલકથા લેખનના 'મુસદ્દા' રૂપે ઓળખાવીને ૧૯૬૬ માં એક નવી દિશા ચીંધી હતી. એમાં 'આંતરએકોકિત'નો પ્રયોગ થયાનું વિવેચકોએ નોંધ્યું છે. સ્વ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ 'છિન્નપત્ર'ના સંદર્ભમાં લખે છે : 'આંતરએકોકિત' માં પ્રયોજયેલા ગદ્યની મુદ્રાઓ પણ નોંધપાત્ર છે, 'આંતરએકોકિત' ને કૌંસમાં મુકી આપવા જેટલી વાચકની દયા શ્રી જોષી જેવા સર્જકે કેમ ખાધી હશે તે પ્રશ્ન છે," અલબત્ત સ્વ બ્રહ્મભટ્ટે આ નવલપ્રયોગને 'ઊર્મિકથા' તરીકે સ્થાપીને એના ભાવપિંડને તથા ગદ્યને તપાસ્યા છે. પણ છેલ્લે આંતરએકોકિત પ્રયોગ થયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ છતાં એનું સદૃષ્ટાંત પૃથક્કરણ કર્યું નથી. શ્રી સુમન શાહ એમાં 'ચેતસિક સૃષ્ટિના ઉઘાડ'ને જુએ છે. સ્વ અનિરુદ્ધે જે કૌંસનાં વાક્યોનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેનું એકાદ દ્રષ્ટાંત લઈએ.

"..... મહાપ્રયત્ને માલા આંખ ખોલી નાખે છે. પહેલાં તો આ પરિચિત સૃષ્ટિમાંનું કશું ઓળખાતું નથી, આકારોની રેખા સ્પષ્ટ થતી નથી; અવાજોનો અર્થ એકઠો કરી શકાતો નથી. આ બધું કરતા કેટલો શ્રમ પડે છે. (શું થયું માલા? થાકી

ગઈ છે? અહીં પાસે આવ. ખૂબ રખડયા હતા કાલે ? તું તો કહેતી હતી કે ત્રણ વાગ્યે અમે પાછા આવી જઈશું. એકાદ કલાક આરામ કરીશ, ને પાંચ વાગ્યે તો જરૂર તને મળીશ પણ માલા, આ તો બીજો દિવસ. આખી રાતના ને અર્ધા દિવસના આરામ પછી પણ તારો થાક ઉતર્યો નથી, તો ભલે આમ મારા ખભાનો આધાર લઈને આરામ કર." પ) કાચની બારી બંધ કરીને એને ખોલીને જ માલા બેઠી છે, જાણે એણે પોતે જ ખભે માથું ઢાળી દીધું છે. પરિશિષ્ટમાં ચાલતી ગાડીએ અજયની ડાયરીના પૃષ્ઠો સંવેદના વેરીવિખેરી રહ્યાં છે. ત્યાં માયા ખોવાયેલી બેઠી છે. અવાજો નો અર્થ એકઠો કરતાય શ્રમ પડે છે. અહીં 'શ્રમ' શબ્દની સાથે માલાના ચિત્તમાં અતીતના શબ્દોનું અવતરણ એકાએક થાય છે, જેમાં પ્રિયજનનું ઉદ્બોધન છે. લેખક સુરેશ જોષીએ એને કૌંસમાં મૂકી આપ્યું છે. એટલે માલાની મનોભૂમિનો કંઈક તાગ આપે છે. 'છિન્નપત્રના' લેખકમાં ચરિત્રની મનોમય સહજ દશાનું આલેખન- નિરૂપણ કરવાની શક્તિ છે, એની પ્રતીતિ આવા સ્થળોએ થાય છે. 'છિન્નપત્ર' મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કરતાં તત્વવૈજ્ઞાનિક આસ્વાદ વિશેષ આપે છે. ક્ષણ ક્ષણના સંવેદન - વિચાર ચિંતનને લઘુ પરિમાણમાં રજૂ કરતી 'આણ્વિક નવલ' નું પણ સ્મરણ કરાવે છે. આથી સ્થળ- સમયના પરિમાણોમાં બંધાતા વાસ્તવની પકડમાંથી છૂટવાનો મોટો પડકાર આવા સર્જનમાં સર્જકની સામે આવતો હોય છે. આમ આ ઉપરાંત આંતરએકોક્તિના પ્રયોગને આલેખતી અન્ય નવલકથાઓમાં ધીરુબહેન પટેલની 'વાંસનો અંકુર', મોહમ્મદ માંકડની 'ધુમ્મસ', ભગવતીકુમારની 'સમયદ્વીપ', ભીના સમયવનમાં' અને 'ઉર્ધ્વમૂલ' હરીન્દ્રની 'અનાગત' અને 'પળના પ્રતિબિંબ', ચંદ્રકાંત બક્ષી કૃત 'પેરેલિસિસ', યોગેશ જોષીની 'ભીના પગલાં' 'વાસ્તુ' વગેરે તરત જ યાદ આવે છે. એમાં સમયના પરિમાણોનો વિભિન્ન રીતે વિનિયોગ થયો છે. અતિત - સાંપ્રતનાં ખંડોમાં ગતિ કરતા મનની અનેકવિધ અવસ્થાઓનું એમાં ઘણીવાર કૌશલ્ય પૂર્વક આલેખ થયેલું જણાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. જોષી, સુરેશ (૧૯૬૫). છિન્નપત્ર-પ્રકાશન; પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૧૦૨ નંદન કોમ્પ્લેક્સ, મીઠાખાલી ગામ, અમદાવાદ; પ્ર. આવૃત્તિ, પૃ.-૬૫-૬૬
૨. ટોપીવાળા, ચંદ્રકાંત અને અન્ય(૧૯૮૬). (સંપાદક) 'આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ; પ્રકાશન: ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૧૩૭
૩. દલાલ, અનિલા (૧૯૮૪). ચેતના પ્રવાહાંકિત નવલકથા; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૨૦
૪. પંડ્યા, ભાનુપ્રસાદ (૨૦૦૧). મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા; પ્રકાશન : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, ઢેબર રોડ, રાજકોટ, ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૮૦
૫. પરીખ, મુકુન્દ (૧૯૭૩). મહાભિનિષ્ક્રમણ : પ્રકાશન : રૂપાલી પ્રકાશન, અમદાવાદ (ખાનપુર) બીજી આવૃત્તિ, પૃ.-૪